

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

PÁNCÉL ÉS PÁNCÉLOSOK EMLÍTÉSEI A KRÓNIKÁKBAN ÉS OKLEVELEKBEN

A páncél, illetve páncélos jelentésű szavak (*lorica*, *pancerata*) a hazai forrásokban – törvényszövegekben, elbeszélő és okleveles forrásokban – gyakorta előfordulnak. Pontos értelmezésükkel kapcsolatban nem kis nehézséget jelent, hogy egykorú ábrázolásokkal, eltekintve a vitatott eredetű kigyópusztai csattól,¹ nem tudjuk azonosítani őket. Így biztosra vehetjük, hogy a különböző korokban az egyes hadieseményekkor ugyanaz a kifejezés különböző típusú és felszereltségű páncélosokra vonatkozhatott.

A hazai latinságban a Kálmán király korabeli törvényhozási emlékek között találjuk a páncélzat első említését (1. tk. 40. c.): ha a várispánok a birtokukon élő szabadoktól 40 pensa jövedelemnél többet tudnak behajtani, valamint lovakat is tudnak kapni, akkor 100 pensánként egy páncélos (*loricatus*) katonát kell kiállítaniuk. 40 pensa jövedelem esetén pedig egy vért (*lorica*) nélküli katona kiállítására kötelezettek. A törvénycikkelyből kitűnik, hogy lovasok voltak, valamint, hogy a mások birtokán letelepült közsabadok adójából állították ki őket. Maga az időpont semmiképpen sem véletlen, mivel Kálmán uralkodására tehető a magyar királyság konszolidációja a XI. századi polgárháborúk és pogánylázadás után, de a fegyverzeti reformra a Magyarországon átvonuló kereszties seregek is nagy hatással lehettek.

Bolla Ilona kutatási eredményeként a szabadok dénáradójának reformja nagy biztonsággal összefüggésbe állítható egy hadszervezeti reformmal. A dénáradó eltörlése nyilván a közsabadok személyes katonai kötelezettségének a fenntartását volt hivatva előmozdítani, ám fenntartása a más földjén élő közsabadok esetében annak felismerése volt, hogy az önálló egzisztenciával nem rendelkezők vagy nem, vagy csak korlátozott mértékben voltak képesek kivenni részüket a hadviselésből. A törvény (1. tk. 45. c.) külön is megjegyzi, hogy azok, akik szekérral, lóval való, vagy fizetett szolgálatra képesek, a korábbi adó felét, 4 dénárt kötelesek adni. Bolla joggal utal Anonymus krónikájának egy helyére, ahol az a szerviensek mellett egyszerű embereket (*rustici*) említ katonaként (Szentpétery, *Scriptores* 1. k., 94. o.) A közsabadok szemszögéből pedig Freisingi Ottó leírása utal ugyanerre a problémára: a közsabadok elszegényedő része képtelen a személyes kötelezettségnek eleget tenni, s ezért többen állítottak ki egy-egy katonát. Mint írja: „... a parasztok, akik falun élnek, nem fejenként hadakoztak, hanem kilencen

¹ A gazdag irodalomból *Tóth Z.*: A kigyópusztai csat jelentősége. In: *Turul*, 47, 1933. 11–17. o.; *Éri I.*: Adatok a kigyópusztai csat értékeléséhez. In: *Folia Archeologica*, 8, 1956. 139. skk. o.; *II. Kolba J.*: Epigráfiai adatok a kigyópusztai öv kormeghatározásához. In: *Folia Archeologica*, 15, 1963. 77–85. o.; *Pálóczi Horváth A.*: A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. In: *Folia Archeologica*, 24, 1973. 241–250. o.

szokták felszerelni a tizediket a hadhoz szükségeseikkel, vagy heten a nyolcadikat, vagy tovább is, ha szükséges, a többi pedig otthon maradt a földet művelni". Mindebből mi arra következtetnénk, hogy az országos sereg zömét a XIII. század közepéig mindenképpen e közsabad tömegek alkothatták. Róluk azonban nehezen lenne elképzelhető, hogy megengedhették maguknak a fémpáncél megszerzését, az ahhoz szükséges fegyverzetet és lóval.² Erre csak egy szűk, tehetősebb rétegük lehetett képes, de még inkább az egyes várispánok környezetével és a várispánságok jövedelme alapján kiállítottakkal számolhatunk. A királyi sereg nehézfegyverzetű magja, páncélos jellegű része, az előkelők és a király kísérete mellett a királyi vármegyerendszer anyagi erején nyugodhatott. E rendszer majd a XIII. század folyamán formálódik át alapjaiban, ami azonban már az oklevelekben is jól nyomon követhető.

A krónikaszerkesztésnek a XI–XII. századi magyar történettel foglalkozó fejezeteiben gyakran találunk páncélra, páncélosokra vonatkozó említéseket. Ezek nem rendelkeznek különösebb datáló értékkel, de összehasonlítva a XIII. századi okleveles anyaggal, számarányukat tekintve nem elhanyagolhatóak. A páncélosokra vonatkozó legrészletesebb és legérdekesebb leírás a 118. fejezetben, a Bátor Oposhoz kapcsolt párviadal történetében található: „In hoc autem bello Opus filius Martini de genere Vecellini miles gloriosus, militem ducis nomine Petrum audacissimum super equum submirteum, ceterosque precedentem, radiante lorica et deaurata galea perspicuum atque ad conflictum milites provocantem singulari certamine superavit. Nam de agmine Salomonis ad predictum militem solus Opus super gilvum equum in lorica cucullata evulsus, in modum fulminis ictu lancee, rupta lorica Petrum per medium cor transfixit...”.³

A hazai Árpád-kori latinságban csak itt fordul elő a csuklyás páncél (lorica cucullata) és a kardmarkolat (capulus) megnevezése, s amennyiben a részlet 1200 előtti lejegyzésű, ami igen valószínű, akkor a lovagias, szemtől szembe vívott párviadatok legkorábbi megörökítése is. Nemcsak Opos személye, hanem a kifejezések hasonlósága is kapcsolatot teremt a krónikaszerkesztés 118. fejezete, valamint a 100., 107. és 127. fejezet között. A 100. fejezetben megismétlődik az „in certamine singulari” kifejezés, míg a fulmen, fulminare szavak a 118., 107. és 127. fejezetben szerepelnek. Szóhasználatukban és szemléletükben mindenesetre közeli rokonságban állnak a hasonló jelenetet leíró XIII. századi királyi oklevelekkel, ami persze a rendelkezésre álló kifejezések szűk választékával jól magyarázható. Tekintettel arra, hogy a páncélok, párviadal említése pontosabb datálásra nem ad alkalmat, csak utalunk a szakirodalomban található véleményekre, amelyek a lejegyzés időpontját a XII. század elejétől a század végéig próbálják meghatározni.

² Bolla I.: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983. 59–60. o. A közsabadok hadviselési kötelezettségére a tatárjárás idején Zsoldos A.: A királyi várszervezet és a tatárjárás. In: *Haditörténelmi Közlemények*, 104, 1991. 51–53. o.

³ Szentpétery I.: *Scriptores rerum Hungaricarum*. 1. k., Bp., 1937. 385–386. o.

Bellus Ibolya modern fordításában (Bp. 1986): „Ebben az ütközetben a Vecellinus nemzetségéből való Márton fia Opus, a híres vitéz párviadalban legyőzte a herceg Péter nevű vakmerő vitézét, aki gesztenyeszín lován ülve a többiek előtt vonult, ragyogó páncélban, aranyos sisakkal tündökölt és viadalra hívta a vitézeket. Salamon csapatából egyedül Opus ugratott oda fakó lován, csuklyás páncélban az említett vitézhez, és lándzsájának villámszerű dőfésével áttörve a páncélját, Péter szívének a közepébe szúrt.” Geréb László fordításában érdekes módon Opos „bozontos bőrvértérő” ír, a csuklyás páncélt érve félre.

A leírások szóhasználatára és katonai szakszerűsége alapján a lejegyzés jelenlegi formáját sem helyeznénk túl közel a XI–XII. század fordulójához.⁴

Pontos datálásra sajnos a csuklyás páncélpáncéling sem használható. Pauler Gyula nagy meggyőződéssel állította, hogy a krónikában leírt páncél pontosan megegyezik a korabeli, XI. századi nyugati fegyverzettel, s ezt nem is lehet kétségbe vonni. A sisakok különböző fajtái mellett már igen korán, a XI. századtól mindenképpen igazolható a gyűrűs páncél fejen (is) viselt használata. A XII. század elejétől pedig a kézikönyvek számtalan ábrázolását is számon tartják, sokszor sisakkal kombinálva. Viselhették azt a sisak alatt éppúgy, mint a sisak felett. Az utóbbi esetben a sisak viseléséről csak a páncéllal borított fej furcsa, szögletes alakja árulkodik. Ráadásul a csuklya, kapucni szó az egyházi szóhasználat révén (ordo cucullatus stb.) egyébként is jól ismert lehetett.⁵

Az előbbi leírásban Péter esetében a fénylő páncélra való utalás bizonyítja annak fémes jellegét, ami egyébként a csuklyás páncél esetében is valószínűsíthető. Ugyanakkor megemlíjük az értelmezési lehetőségek választékának illusztrálására, hogy a bizánci forrásokban a „kukulion” egyaránt jelenti a csuklyát és a textilából, selyemből készült ruhát, fegyveringet – fegyverkabátot. A szónak ez utóbbi jelentése azonban itt valószínűtlen.⁶

A krónikaszerkesztés 135. fejezetében a kunok a páncélos magyarok sokaságától ijednek meg (multitudo loricatorum), valamint Salamon menekülése során megtudjuk, hogy a király és kísérete páncélban volt (loricati). A 156. fejezetben folyóba veszett páncélosokról olvassunk (loricati homines in fluvio tamquam trunci), majd a 161. fejezetben a menekülő Sámsonról tudjuk meg, hogy tunicája alatt páncélinget viselt „sub tunica panceriam, qui pre gravamine lorice natate non potuit”, később a Boricsot megfutatók vérrel szennyezett páncéljáról értesülünk „eorum lorica sanguine humano confecta”.

Megjegyzést érdemel Erdélyi László fordítói gyakorlata, aki az arma, armare kifejezéseket is rendre páncél, páncélt ölt formában magyarította. Ez Anonymus 39. fejezetében, Árpádról szólva csak megmosolyogtató, de a krónikaszerkesztés 153. fejezetében már elgondolkoztató, ahol is arról olvassunk, hogy a váratlan cseh támadás következtében a magyaroknak nem maradt idejük magukra öltetni fegyvereiket (qui arma habebant, armare se non poterant). Közöttük joggal sejtethetünk páncélosokat is.

Sajátos jelensége a páncélokra vonatkozó terminológiának, hogy a nyilván legelterjedtebb bőrpáncélra, nemezpáncélra nem ismerünk külön szót. A lorica alatt minden bizonnyal azt is érthették. A szakirodalom a bőrpáncélt az ára alapján

⁴ Összefoglalóan I. *Thuróczy J.*: *Chronica Hungarorum, Commentarii* 1. k., 355. o.; *Horváth J.*: Árpád-kori latin-nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 321. skk. o.; *Gerics J.*: Krónikáink és a Szt. László-legenda szövegkapcsolatai. In: *Középkori kultúróink kritikus kérdései.* (Szerk.: *Horváth J.–Székely Gy.*) Bp., 1974. 113–136. o.; *Kristó Gyula* legújabb művében a krónikásszövegek egy 1210 körüli átdolgozását valószínűsíti: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp., 1994.

⁵ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp., 1899. (2. kiad.) 1. k., 124. o.; *Thuróczy J.*: *Commentarii* ... i. m. 1. k., 378. o.; *Peirce, I.*: Arms, Armour and Warfare in the Eleventh Century. In: *Anglo-Norman Studies*. X. Woodbridge, 1988. 241. o.; az ábrázolások kimerítő áttekintése *Nicolle, D. C.*: *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350*. N. Y., 1988. 1–2. k.; *Capulusra I.*: *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*, 2. k., 49. o.

⁶ *Kohas, Taxiarchis G.*: *Byzantinische Waffen*. Wien, 1988. 56. o.

próbálja meg azonosítani. Tagányi nyomán Szűcs Jenő utal egy 1327-ből származó hagyatékban előforduló 2 márka értékű, valószínűleg bőrből készült loricá-ra.⁷

Részben ehhez a kérdéshez kapcsolódóan Kézai krónikájának néhány említését kell megvizsgálnunk. A krónika 78. és 83. fejezete említi a milites coridati kifejezést, míg a 80. fejezet miles phaleratus-ról ír. Először lássuk a coridatus problémáját. A szót Erdélyi bátornak fordítja („cordatus”), míg Bollók János páncélosnak. Megjegyezzük, hogy bőrpáncélos értelmét már Horányi Elek valószínűsítette kiadásában, ami persze kérdés, hogy éppen német vitézek kapcsán indokolt-e ez a XIII. századi krónikában.⁸ A szó mindenestre jelen formájában rejtélyes. A Kézai-krónika fennmaradt változataiban coridatus áll, illetve a coridatusból javított cordatus alakok. A lehetséges fordítások vagy a cor (magyarul szív) etimológiát követik, s így szívélyes, bátor értelmet tulajdonítanak a szónak, vagy a corium etimológiát, s ez esetben bőrpáncélosnak értelmezik (coriatus). Kétségteljesen problémát jelent, hogy a korban, pl. Salimbene krónikájában inkább szívélyes értelemben használatos. Könnyen lehet, hogy a szó előfordulása mögött a XIII. századi itáliai „páncél” jelentésű corellus, corretum kifejezéseket kereshetjük. Eredetileg bőrből készülhettek, de a XIII. századi forrásokban túlnyomórészt fémpáncélként fordulnak elő.

Nem kevésbé fordulatosan alakult a miles phaleratus szóösszetétel fordításának története, annak ellenére, hogy Kézai forrása azonosítható a krónikaszerkesztés 39. fejezetében (Szentpétery, *Scriptores* 1. 296. o.): „cum trecentis dextrariis phalera-tis” formában. Tekintettel arra, hogy a jelző szinte kizárólag lovak mellett áll, s különösen a dextrarius mellett fordul elő,⁹ az egyértelműen a lovak feldíszítettségére vonatkozik, még ha bizonytalan is, hogy az anyagokra, szalagokra, vagy a lószerszámra erősített fémdíszekre vonatkozik-e. Hasonló értelemben fordul elő az emberi beszéd jelzőjeként a kor szóhasználatában. Így értelmezi Izidor kézikönyvében (XX. 16.: phalerae ornamenta equorum sunt, et est sermo Graecus), vagy Szent Bernát híres, többek között Vincentius Bellovacensis *Speculum historialé-jába* is átvett *De laude novae militiae* c. munkájában: a hagyományos szellemben élő és küzdő lovakat azért kárhóztatja, mert nem gyors, hanem díszes és ékes lovak után vágyakoznak (*Equos habere cupiunt fortes et veloces, non tamen coloratos aut phaleros*).¹⁰ Bernát szóhasználatában a szó nyilván nem fegyverzetet, páncélt jelöl, hiszen abban az esetben nem utalna azok felesleges, hivalkodó voltára. A szó díszes, ékes jelentése szépen dokumentálható Gunther XII. század végi *Ligurinuszából*, pl. *mandata phalerata* (3. 363. o.), *verba phalerata* (6. 154. o.), *phaleratis vocibus* (2. 240. o.), s talán az *eques phaleratus* is hasonló értelemben állhat (3. 198. o.). A lovagi harcmodorral és a páncélok fejlődésével összhangban a lovak páncéljára vonatkozó első utalások a XII. század utolsó évtizedeiben tűnnek fel. Gislebert 1187 körül krónikájában „*equos ferreis cooperturis ornatos*”-ról tesz említést, miként I. Frigyes, vagy Oroszlánszívű Richárd seregében is megjelennek. Ha hihetünk Choniates leírásának, a magyarok lovai is

7 Szűcs J.: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a középnemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Bp., 1984. 341. o. Legutóbb összefoglalóan: Árpádok 27–32. o.

8 Horányi Elek Kézai kiadása, Buda, 1782. 136. o.; *Settia*: im. 145–146. o.

9 V. ö. *Dictionary of Medieval Latin from the British Isles*. 3. k., 646. o., *dextrarius* címszó, 1312-ből.

10 In: *S. Bernardi opera*. Vol. 3., (Ed.: *J. Leclercq-H. M. Rochais*) Roma, 1963. 8. fejj., 220–221. o. Általunk készített magyar fordítása kéziratban.

részben már páncéllal borítva vonultak fel a zimonyi csatában. A szó páncélos értelme így a XIII. században válhatott általánossá, miként azt II. Frigyes egy oklevele (cum equo armato), valamint egy 1261. évi livlandi forrás ugyanarra a tényre vonatkozó kifejezései is szemléltetik (in dextrariis faleralis et armis levibus). G. Köhler német területen a legkorábbi említést 1238-ban találta meg: „cum viris armatis et dextrariis ferro coopertis”. A páncélos lovat Heinrich von Mügelin is így értelmezte, latinul „trecentisque dextrariis in falleris adveniensi”, németül „drew hundert bedackte ros” (Szentpétery, *Scriptores* 2, 136., 250. o.), tekintettel arra, hogy német szóhasználatban a lópáncél egyszerűen „Decke”-ként honosodott meg. Erdélyi László a kifejezést teljesen félreértve mind Kézainál, mind a krónikaszerkesztés fordításában íjász, tegzes könnyűlovasokról szól, míg Bollók János sokkal nagyobb valószínűséggel páncélosokról. Kézai a XIII. század második felében a phaleratus szót nyilván páncélos értelemben használta, igaz, szokatlan módon nem lovak, hanem emberek, vitézek jelzőjeként. E megállapításból persze az is következik, hogy Kézai krónikás forrásában a páncélos ló megemlítése a XII. század vége előtt teljesen indokolatlan, így ennek az említésnek is megállapíthatjuk a terminus post quem-jét.¹¹

A páncéllal, bőrpáncéllal kapcsolatos fejtegetéseinkbe ezen a ponton vonhatjuk be a körmendi hospesek IV. Béla által 1244-ben adott kiváltságlevelét, valamint a trencsényi várjobbágyoknak egy évvel korábban kiadott oklevelét. 1243-ban arról olvashatunk, hogy „homines castri Trenciniensis ..., qui nobis in cabatis servire consueverant”, míg a körmendieknek szóló oklevélben „dabunt nobis unum panceratum habentem hastam, cabatum, galeam, faretram, et cetera ornamenta apta panceratris cum duobus equis”. („A trencsényi vár emberei, akik ... nekünk páncélingben szoktak szolgálni”, illetve „egy páncélost küldenek majd nekünk, aki lándzsával, páncélinggel, sisakkal, íjjal, két lóval és egyéb, a páncélosokhoz tartozó felszereléssel ellátott”).

Az oklevelek vitatott része, hogy mit érthetünk a cabatus kifejezésen. A cabatust a magyarországi latinság szótára – kérdőjellel – a katonai ruházat részeként, mellvértként tartja számon. Pauler Gyula egy elfeledett tanulmányában e kifejezést nemez-, illetve bőrpáncélként értelmezi, utalva arra, hogy a XIII–XIV. században a magyar hadseregben a nehézfegyverzetűek általában nem fémpáncélt, hanem bőrpáncélt viselhetek. Teljes mértékben el lehet fogadni az érvelését, mivel azt a bizánci fegyverzetről megjelent újabb munkák szépen alátámasztják. A perzsa eredetű (qaba) szó ugyanis az európai latinságban a XIII. századig rendkívül ritka s előfordulásai sohasem a hadiruházattal kapcsolatosak; általában ujjatlan kabátként értelmezik. A XIV. és XV. században mind a szláv nyelvterületen (v. ö. lengyel kabát), mind neolatin területen (v. ö. olasz gabbano, francia caban) számos

11 Az adatokra Köhler G.: Die Entwicklung des Kriegswesen und der Kriegführung in der Ritterzeit 1. k., 175. o., III/1. k., 33–34. o., III/2. k., 9., 43–45., 78–79. o.; Hoffmeyer, *Ada Bruhn de: Arms and Armour in Spain. Gladius*, 1981. (tomo especial) 1. k., 187. o.; 2. k., 167–170. o. A krónikaszerkesztés vonatkozó helyét mind Bellus Iboya, mind Geréb László egyszerűen páncélosnak fordítja.

A hadiménekre vonatkozó itáliai említés (Verona 1276/1323): „copertas a dextratio”. V. ö. Aldo A. Settia: *Comuni in guerra. Armi ed eserciti nell'Italia delle Città*. Bologna. 1993. 84. o.

alkalommal előfordul, de – a rendelkezésünkre álló szakirodalom alapján – mindig a polgári ruházat részeként.¹²

A szó hazai előfordulását mi sokkal inkább a bizánci katonai szóhasználattal hoznánk kapcsolatba. A bizánci bőrpáncélt ugyanis kabadion-nak nevezték, ami etimológiailag is kapcsolódik az európai előfordulásokhoz. A kabadion a bizánci szövegekben (*Sylloge tacticorum*, *Praecepta militaria*) bőrpáncélként fordul elő. Leírásuk szerint: térdig ér, anyaga gyapjú és bőr, hogy a rá mért ütéseknek ellen tudjon állni, rövid, rövid, bő ujjai vannak, a belső oldalukon felhasítva, hogy a mozgásban ne akadályozzák viselőjét, sőt e hasított ujjakat a váll felett össze is lehetett gombolni.¹³ A bizánci források kapcsán röviden még utalnunk kell Michael rhetornak egy 1152. évi hadieseményt leíró soraira, ahol a magyarok szőrös pajzsairól történik említés. Igen valószínű, hogy Zsoldos Attila sejtése a helyes miszerint itt bőrpajzsról lehet szó!¹⁴

A bőrpáncél feltételezett hazai elterjedtségében semmi rendkívülit nem kell látnunk. A bőrök különleges kikészítésének technikája Angliától Itáliáig közismert volt; az így ellenállóvá tett bőrt általában cuir bouilli-ként emlegették.¹⁵ Igen frappáns kései itáliai példák utalnak arra, hogy a bőrpáncél a XIV. századi háborúknak is elfogadott védőfegyvere volt. A zsoldosokkal kötött szerződések előírásai vagylagosan említik a fém, illetve a bőr védőpáncélzatot (sisak, kéz- és lábvédő). Így találjuk egy 1372. évi lucai forrásban: „conestabiles atque caporales equestres debeant esse muniti gorgeria coraxa ferrea, manicis ferrei vel de corio cocto, barbata seu galea coxariis coreis seu gambarolis de corio vel de ferro ...”.¹⁶ Raguzai források a XIII. század második feléből érdekes módon nem használják a corium szót, hanem helyette nemezt emlegetnek, pl. capellum de filtro összetételben, fegyverneveket tartalmazó felsorolásban is!¹⁷ Nyilván éppen azért nem vált élesen külön a kétféle páncél latin elnevezése, mert mindkettőt páncélnak fogadták el a korban. Az persze még megvizsgálandó, hogy a körmendi oklevélben használt galea szó előfordulásainál valószínűsíthető-e a sisakok bőr anyaga, vagy

12 Részletesen I. erre *Veszprémy L.*: Körmend a középkor hadtörténetében. In: Körmend a hadtörténelemben. Körmend, 1992. 10–11. o.

13 A kifejezést eddig inkább lemezkes, vagy sodronypáncélnak értelmezték. Bartal egyszerűen loriként magyarázza. *Bartal A.*: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Leipzig-Bp., 1901. 88. o. Bándi Zsuzsanna vaspikkelyes páncélnak véli: *Bándi Zs.*: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. 14. o.; *Lexicon latinitatis mediae aevi Hungariae*. 2., 3. fasc.

IV. Béla oklevelei: *Szentpétery*, Regesta No. 743. u. (Árpád-kori új Okmánytár. [Kiad.: *Wenzel G.*] Bp. 1860–1874. [a továbbiakban Á. U. O.] VII. No. 89. o.; *Marsina R.*: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Bratislava, 1971. 2. k., No. 129. A körmendi oklevél legújabb kiadása: *Bándi*, Körmend ... i. m. 121–122. o. Továbbá *Pauler Gy.*: Néhány szó hadiviszonyainkról a XI–XIII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 1888/1., 525. o. A szó európai előfordulásai: *Dictionary of Medieval Latin from the British Sources*. London, 1975. fasc. 2., 233. o. 1187-ből; *Niermeyer, D.*: *Lexicon latinitatis minus*. Leiden, 1976. 459. o. A XIV. századi olasz említésre *Du Cange*, 2., 7. o. A XIV–XV. századi olasz és francia említések: *Französisches etymologisches Wörterbuch*. (Hg.: *Wallther v. Wartburg*) V. ö. még: A magyar nyelv etimológiai szótára, 2. o., 291. o.

A bizánci hadtörténetre *Kolias*, *Byzantinische Waffen* ... 55–59. o.; a magyar hadtörténetre *Kovács László* munkáját in: *Kristó Gy.*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 270–271. o.

14 Zsoldos Attila opponensi véleményében megfogalmazott sejtése. Disszertációmról írt bírálatáért itt is köszönettel tartozom. A bizánci szöveg helyre *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988. 135. o.

15 Általában I. *Waterer, John W.*: *Leather and the Warrior*. Northampton, 1981.

16 *Boccia L. G.*: Hic iacet miles. Immagini guerriere da sepolcri Toscani del due e Trecento. In: *Guerre assoldati in Toscana 1260–1364*. Firenze, Museo Stibbert, é. n. 87., 96. o.

Az itáliai bőrpáncélokra I. *Settia*: i. m. 144–145., 225. o., *L. G. Boccia–E. T. Coelho*: L'armamento di cuio e ferro nel Trecento italiano. In *L'uomo, le armi, le mura*. Milano 1974 24–37. o. (L'illustrazione italiana 1947:2, nem tudtuk elérni).

17 *Monumenta Historica Ragusina*. Notae et acta cancellariae Ragusinae 3. k., 58. o.

mint a Gyöngyösi szótártöredék XVI. század közepi adata sejteti, vagylagos használatával kell számolnunk.¹⁸ Ugyanakkor egy 1199-es végrendelet királyi megerősítésében a „galea, lorica cum caligis” valószínűleg jelentős értéket képviselő – tehát nem bőr – fegyverzetre utalhat.¹⁹

A hazai Árpád-kori fegyvertörténeti szókincsben figyelmet érdemel a vassisak, a capellum de ferro egy 1252. évi királyi oklevélben való előfordulása.²⁰ A sisak kifejezés szószerinti fordítása a XIII. századi „chapel de fer”-nek, német Eisenhutnak, az Osztrák Rímes Krónika „isenhout”-jának, amelyet ha máshonnan nem, Villehardouin, vagy Joinville krónikáiból, illetve magyarországi faliképekről is jól ismerünk. Szerencsénkre a fegyvertörténeti kutatás azonosította a félgömbös, vagy kúpos, több lemezből összeállított vaskalap hazai korabeli képi forrásait, így például a süvetei Szent Margit-legenda harcosain, a svábfalvi faliképen, vagy éppen a Képes krónika egyik miniatúráján.²¹ Felmerül a Joachim Bumke által kézikönyvében többször exponált probléma: valóban megtalálható-e a terminus mögött minden esetben a megfelelő tárgy?²² Tény, hogy a páncélos „panceratus” értelmezését illetően nem alakult ki egységes értelmezés a XIII. századi oklevelekben. Sőt, ha lehet, a körmendiek 1244. évi oklevelének és az 1252. évi oklevelek terminusai teljesen eltérőek: 1244: hasta – 1252: lancea, cabatum–lorica, galea–capellum de ferro, faretra–arcus et sagittae. Úgy látszik, mivel a cancellária nem rendelkezett egységes terminológiával a panceratus, vagy az arma militaria pontos fogalmát illetően, tulajdonképpen csak a lándzsa, sisak, íj meglétét szabták meg, kiegészítve 1252-ben a pajzzsal (clipeum). Az 1252. évi leírás szóhasználatában nyugatiasabb, talán azt tükrözi, ahogyan az udvar látni szeretne volna a hívásra a királyi zászló alá gyülekező vitézeket. Nem lehet véletlen, hogy éppen az 1252. évi oklevél szép példája annak a IV. Béla törekvésnek, hogy az adomány érvényét a katonai szolgálat előírt fegyverzettel való teljesítéséhez kösse. Talán precedens értékűnek szánták, s azért vettek be a felsorolásba egy olyan keresett terminust, ami azután az egész XIII. században magában áll a magyarországi latinságban. Ugyanakkor a vaskalap nem tartozik a szorosabb értelemben vett lovagi fegyverek közé, inkább a közönséges katonai fegyverzet tartozékának tekinthető, s mint egy egyszerűbb sisakforma, ismertségével valóban számolhatunk a XIII. század közepének Magyarországon.²³ Az oklevelekből persze az a következtetés is levonható, hogy a fegyverek felsorolásával inkább csak az előírt fegyverfajtákat akarták jelezni, semmint azok pontosabb jellemzőit megadni. A királyi hatalomnak nem állhatott módjában részletekbe szólnan megszabni a fegyverzet milyenségét, így a hadra kötelezettek maguk dönthettek arról, hogy védőfegyverzetük milyen minőségű legyen, fém, vagy éppen bőr alapanyagból készüljön.

Az oklevelekben a loricated szó 1193-tól, a panceratus 1244-től több ízben előfordul, de a részleteket illetően a páncélhasználatról nem tudunk meg többet,

18 Régi magyar Glossarium. (Szerk. Bertár J.–Károly L.) Bp., 1984. 615. o.

19 Szentpétery, Regesta ... i. m. Nr. 183. (Kiad.: Hazai Okmánytár) Győr, 1873. 5. k., 2. o.

20 Szentpétery, Regesta ... i. m. Nr. 973. (Kiad.: Á. U. O. VII. k.) 342. o.

21 Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986. 258–259. o.; Pandula A.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: Az Anjou-kor háborúi. Bp., 1988. 240. o.

22 Bumke, J.: Höfische Kultur, Literatur und gesellschaft im hohen Mittelalter. 1–2. k. München, 1986. (3. kiad.)

23 Hoffmeyer: Arms ... i. m. 2. k., 254–257. o.

szerencsés esetben a fémpáncél rendkívüli értékéről szerezhettünk tudomást.²⁴ A rendkívül szórványos előfordulásokból következtethetünk az elnevezések mögötti anyagi kultúrára, annak szintjére is. Kiáltó az ellentét, ha a XIII. századi raguzai végrendeletek és források finom megkülönböztetéseket, pontosan megjelölt anyagneveket és fegyverfajtákat feltüntető terminológiáját is bevonjuk elemzésünkbe. A hazai elbeszélő és okleveles források elnagyolt, nem egyértelmű kifejezései arra utalnak, hogy maga a tárgyi és társadalmi valóság is elnagyoltabb, kevésbé differenciált volt, mint tőlünk távolabb, például az Adriai-tenger partján.

24 Loricatusra: Á. U. O. XI. 53.; *Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Bp., 1913–1987. (Regesta) 2. k., 21. o.; Á. U. O. II. 342. o.; *Knauz F.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.* Strigonii, 1882. II. k., 72. o.; Á. U. O. XI. 372. o.; Á. U. O. VII. 68. o.; *Smičičlas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae.* Zagreb, 1904–1934. III. k., 239. o. Panceratusra körmendi oklevél, Á. U. O. VIII. 246. o.; Á. U. O. VII. 480. o. Zsoldos Attila idézett véleményében a soproni vár páncélosait (1269) sem fémből készült páncélingűeknek gondolja.

László Veszprémy

REFERENCES TO ARMOUR AND ARMOUR-CLAD SOLDIERS IN CHRONICLES AND DIPLOMAS

Summary

The Author of the study surveys the references to armour and armour-clad soldiers in the Hungarian Latin sources originating from the time before 1301. Such references can occur in acts, chronicles and diplomas equally – as *lorica*, *loricatus*, *lorica cucullata*, *capellum de ferro*, etc. The Author pays special attention to the mentionings of armour made of leather and to the occurrence of the expression „*miles phaleratus*” in the 13th century sources with the meaning „armour and/or cover for chargers”. After having collated the Hungarian sources with manuscripts from Ragusa the Author came to the conclusion that the number of the Hungarian sources is relatively small and the rough descriptions in them refer to the limited use of defensive armour in Hungary, either of metal or leather.

László Veszprémy

LES MENTIONS DE LA BARDE ET DE BARDÉS DE FER DANS LES CHRONIQUES ET DANS DES CHARTES

Résumé

L'essai donne un aperçu des mentions de la barde et de bardés de fer dans les sources en langue latine en Hongrie d'avant 1301. Nous trouvons de telles mentions dans les lois, dans les compositions de chronique et dans les chartes également (*lorica*, *loricatus*, *lorica cucullata*, *capellum de ferro*). L'auteur consacre de l'attention singulière aux quelques mentions de la barde de cuir et à l'explication de l'expression du 13e siècle *miles phaleratus*, la couverture protégeant le cheval, barde. L'étude, après le collationnement avec les sources de Raguse, arrive au résultat suivant: les descriptions des armes défensives sont rares dans les sources en Hongrie et même si nous trouvons des descriptions, elles ne sont pas détaillées, mais bâclées, ce qui montre l'expansion limitée des bardés de fer en Hongrie et qu'ils étaient souvent utilisés avec la barde de cuir.

László Veszprémy

DIE ERWÄHNUNGEN VON PANZERN UND GEHARNISCHTEN RITTERN IN DEN UNGARLÄNDISCHEN CHRONIKEN UND URKUNDEN DES MITTELALTERS

Resümee

Vorliegende Studie bietet einen Überblick über die Erwähnungen von Panzern und geharnischten Rittern in den lateinischsprachigen ungarländischen Quellen vor dem Jahr 1301. Solche kommen sowohl in Gesetzen als auch in den Chronikredaktionen oder in Urkunden vor (*lorica*, *loricatus*, *lorica cucullata*, *capellum de ferro*). Besondere Aufmerksamkeit schenkt der Autor einigen Textstellen, in denen der Lederharnisch erwähnt wird, sowie der Deutung des Ausdrucks *miles phaleratus*, der im 13. Jh. vorkommt. Nach einem Vergleich mit den Quellen aus Ragusa kommt der Verfasser auf die Schlußfolgerung, daß trotz der verhältnismäßig geringen Zahl der ungarländischen Quellen die wortkargen Beschreibungen der Verteidigungswaffen auf eine beschränkte Verbreitung, mitunter auch mit dem Laderharnisch kombinierte Verwendung der Panzer und Harnische hinweisen.

Ласло Веспреми

УПОМИНАНИЯ О ЛАТАХ И ПАНЦЫРЯХ В ХРОНИКАХ И АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Резюме

В статье дается обзор упоминаний о латах и панцырях, сделанные в отечественных источниках на латинском языке до 1301 года. Эти упоминания встречаются в законах, в хрониках и в документах (*lorica*, *loricatus*, *lorica cucullata*, *capellum de ferro*). Автор уделяет особое внимание некоторым упоминаниям, которые можно отнести к кожаным панцырям, а также выражению *miles phaleratus*, встречающемуся в 13. веке, что означало кожаное покрывало для защиты лошади, которое можно было истолковывать также как панцырь. Исследование делает сопоставление с рагузскими источниками, и автор приходит к выводу, что венгерские источники относительно редки, они встречаются в небольшом числе, и зашифрованное вооружение также невозможно описать детально. Сделанные наскоро описания указывают на ограниченное распространение панцырного (бронированного) вооружения в Венгрии. В большинстве случаев даются ссылки на совместное применение его с кожаным панцырем.